

Summary

The presented paper addresses, in a social context, the main questions pertaining to the transition out of socialism both on the theoretical and analytical level. The first part presents and discusses relevant theories of transition (Kornai, Széleányi, Hankis, Nee), while the second, based on data from two panel surveys in Hungary, analyses six economic strategies of adapting to market institutions during the period of transition, i.e. promotion, part-time extra work, private employment, household farming, private enterprise and renting property. Strategies that are most likely to increase inequalities are the one's in which ex-cadres have an advantage because of their human capital or because of their accumulated past savings, upon which they can collect rent in one way or another. The only strategy that puts ex-cadres at a disadvantage is to be promoted. Yet moving up does not bring a significant increase in one's income. Household farming has little or no effect on inequalities, and is a more egalitarian option than others. Ex-cadres seem to have no advantage in this regard. Household farming is an opportunity for people in rural areas with a measure of human capital. For some people it can be an opening for moving up from the lower end of the income distribution. This strategy, however, does not even give an opportunity for the poorest. The best strategy for moving up by those of lesser means is taking a job in the private sector.

The simultaneous economic and political transition in Eastern Europe appears to follow different logics. While the political transition created a new political elite together with new political institutions, the new economic institutions of the economic transition allows opportunities to the old elite. In the short term the transition will increase inequalities and keep the old elite economically on top in all socialist countries. Those countries with more previous economic experience stand a better chance to successfully complete the transition.

pro Windows

ZVLÁŠTNÍ SLEVY PRO ČSFR

nová verze systému SPSS je 100 % kompatibilní s MS Windows 3.0
umožňuje jednoduché ovládání a využití všech výhod Windows, DDE, OLE

Základní modul BASE obsahuje kromě základních statistických metod, tabelací, výpisů dat a práce se soubory:

- * spreadsheet pro vstup a úpravy dat
- * grafiku (obchodní i statistickou)
- * přímý vstup: SQL databáze, dBase, LOTUS, Excel, SPSS/PC+ soubory
- * čtení příkazových souborů SPSS/PC+, editor pro psaní textů
- * počet proměnných a případů omezen pouze pamětí
- * analýza kontingenčních tabulek, korelace, komparace průměrů, ANOVA, regresní analýza, neparametrické metody, explorační analýza EDA

DALŠÍ MODULY: PROFESSIONAL STATISTICS, ADVANCED STATISTICS, CATEGORIES, TRENDS, CHAID, LISREL, TABLES

Informace a kontakt:

- * doc. RNDr. Jan Řehák, autorizovaný partner SPSS, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 59 91, fax (02) 235 78 88.
- * SC&C, spol. s r. o., K Milíčovu 835, 140 00 Praha 4 - Háje, tel. (02) 25 88 60, fax (02) 795 18 61

Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci

První přiblížení k problému

IVO BAYER*

Fakulta sociálních věd, Praha

The role of bureaucracy in soviet patterned societies and in their transformation

The first attempt to the problem

Abstract: The study involves theoretical and historical sociology. It concerns origin, development and functions of bureaucracy in soviet patterned societies and its influence on the social structure. The study draws from historical analysis rooted in the establishment of bureaucratic rule in the Soviet Union, suggesting its "immanent" sources, the consequences of the second economy and the corruptive influences on the stratification of society. The analysis is based on the theory of strategic groups, which allows the association of static and dynamic views on the problem of social inequality. It aims at a new interpretation of "functioning" after the collapse of the communist regime. The paper proposes that the result of struggling strategic groups for the security of their own social positions is Communism's self demise.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 599-612)

1. Analýza společnosti pomocí stratifikačních modelů

Už v roce 1835 napsal Alexis de Tocqueville v úvodu své knihy *Demokracie v Americe*: "Nic z toho, co během mého pobytu ve Spojených státech upoutalo mou pozornost, nebilo tak živě do očí jako rovnost podmínek. Bez potíží jsem rozpoznal záračný vliv, kterým působí tento základní fakt na chod společnosti. Dává veřejnému duchu jistý směr a jistý společný rys zákonům; vládnoucím stanovuje nové zásady a ovládaným vštěpuje zvláštní návyk. Brzy jsem poznal, že jeho vliv sahá daleko za oblast politických mravů a zákonů a že občanskou společnost ovládá neméně než vládu: vytváří veřejné mínění, dává vzniknout novým citům, podněcuje nové zvyklosti a pozměňuje všechno, co sám nevytváří" [Tocqueville 1992: 9].

Pro Tocquevilla měly kategorie rovnosti a nerovnosti ústřední charakter. Po 150 letech se zdá, že se tyto pojmy vytratily ve prospěch pokusů analyzovat společnost pomocí stratifikačních a třídních modelů, v pojmech struktury, statusu, mobility a podobných objektivovaných kategorií a vztah distribuce rovnosti a určitého typu jednání, tolik závažný pro Tocquevilla, jako by ustoupil do pozadí. Stratifikační teorie se snaží oddělit podstatné fenomény od nepodstatných a pomocí dimenzí, které spojují k sobě náležící jevy, popsat strukturu sociální nerovnosti. Avšak jejich smyslem musí být hledání motivů pro jednání sociálních

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ivo Bayer, Frauenstr. 18, 4400 Münster.

subjektů, tj. sociální nerovnost zjištěná modelem musí být subjektivně přístupná a statusové rozdíly se musí projevovat v diferenciaci chování.

Klíčovým problémem hledání dimenzí nerovnosti je fakt, že sociální nerovnost je pojímána jako systém nerovnoměrné distribuce individuálních atributů a nikoli jako systém sociálních vztahů. Stratifikační metoda, která měří pozice jednotlivých osob v řadě dimenzí, vytváří pouze statistické kategorie, které jsou složeny z osob s obdobným statusovým profilem [Haller 1983: 16]. Tyto osoby ještě netvoří kolektiv, jejich "objektivní" příslušnost k určité vrstvě není ještě předpokladem určitého jednání. Vztah agregovaných kategorií ve stratifikačních teoriích ke konkrétní, subjektivně prožitelné sociální struktuře je slabý. Existuje proto určitý rozpor mezi teoretickými nároky a empirickou výzkumnou praxí. Zatímco je v teorii sociální struktura pojímána jako systém vazeb, vystačí praxe s čistě klasifikačními kategoriemi, které nejsou operacionalizací vazeb, ale pouze individuální atributy.

Je důležité se pokusit o takový model, který vychází z analýzy jednání. Centrální pozici zde zaujímá analýza, jakým procesem je sociální nerovnost reprodukována.

Nejzávažnější kategorií stratifikačních vzorců je distribuce moci ve společnosti. Kategorie moci má ale jinou pozici než ostatní sociální dimenze. Weber, na nějž se stratifikační teorie často odvolává, nepovažuje moc za jednu z dimenzí statusu, ale ostatní dimenze sociální nerovnosti jsou výrazem distribuce moci, která je předpokladem aktivního vytváření skupin, jako jsou stavy, třídy nebo strany [Weber 1980: 531-540].

Mocenské vztahy se z teoretických i metodologických důvodů dají špatně měřit. Proto se stratifikační teorie zaměřuje na formální koncepce moci, které vycházejí z předpokladu, že např. mocenské elity jsou skupiny lidí sestávající z držitelů formálních vedoucích pozic ve společensky důležitých organizacích. Skutečnou distribuci moci nelze tímto postupem analyzovat [Hradil 1987: 24]. Moc není individuálním atributem, ale sociálním vztahem, komunikativním médiem, které se udržuje pouze realizací [Luhman 1975: 19n].

Součástí stratifikačních vzorců je i bohatství, měřené převážně jako formální příjem. Ve vztahu ke kategorii moci je ale problematický teoretický postulát logické nezávislosti jednotlivých dimenzí sociálního statusu, jak ho například formuloval Kreckel [Kreckel 1976]. V moderní společnosti zasahuje stát stále více do utváření životních podmínek občana, jeho výkony zahrnují nejen příjmy, ale i regulaci revenue. Proto je pro individua stále důležitější ovlivnit ke svému prospěchu státní instance. O to více to platí pro společnosti, v nichž jsou apropriční šance přímo zprostředkovány politickou mocí. V redistributivních společnostech s výraznou stínovou ekonomikou je stratifikační funkce formálního příjmu nevelká.

Každá sociální struktura prozrazuje způsob svého vzniku. Stratifikačnímu modelu lze vytknout jeho nedostatečné historické zakotvení. Analýza nerovnosti v určité konkrétní společnosti je možná pouze za pomoci historicky fundovaného pojmového aparátu. Není ani tak důležité znát formu bohatství a jeho poměrné

zastoupení v jednotlivých vrstvách jako způsob a cesty, jak k určité distribuci bohatství došlo.

2. Byrokracie ve společnostech sovětského typu

Analýza sociální struktury zemí sovětského typu vychází z pojmu byrokracie, popř. byrokratizace. Je třeba ptát se po jejím charakteru v těchto zemích. Podíváme-li se na byrokracii prostřednictvím kategorií, které nejsou ovlivněny jejím západním pojetím, musíme dojít k přesvědčení, že byrokracie je pouze pole pro jednání, které otevírá množství objektivních možností a podmínek ke strategickému jednání. Na tomto poli neoperuje homogenní byrokracie weberovského typu, ale různé skupiny sledují různé cíle, bez toho, aby dokázaly předpovědět důsledky svého jednání. Používáme zde proto koncepci strategických skupin [Evers, Schiel 1988]. Tento model zdůrazňuje činnou, aktivní stránku tvoření vrstev a tříd.

Strategické skupiny se vytvářejí za dvou podmínek: jednak chybí zkušenost evropského typu státní správy, jednak nedochází ani k oddělení politiky od ekonomie, která není vydělena jako zvláštní systém, řídící se vlastními zákony, ani k oddělení společnosti a státu. Dalšími předpoklady jsou:

1. vysoká heterogenita společnosti s nízkou tendencí k homogenizaci;
2. hlavní konflikty probíhají uvnitř privilegovaných skupin, které se dají charakterizovat pomocí vyššího životního standardu a blízkosti ke státnímu řídicímu systému;
3. stát má rozhodující ekonomickou a sociopolitickou roli a na něm závisejí mobilitní šance jak skupin, tak i jednotlivců;
4. držitelé vládních pozic se orientují více na individuální obohacení a partikulární zájmy než na všeobecný prospěch;
5. politické poměry se vyznačují vysokou mírou nestability a útlaku, které se projevují častým střídáním panujícího personálu a v mechanismech obsazování vládních pozic.

Každá teorie, která se snaží použít analogií pro analýzu společností, musí zkoumat jak shodu objektivních podmínek, tak i cestu, jak se vytvářely a případně přenášely určité vzorce chování. Shodné podmínky neimplikují ještě shodná řešení, existuje vždy více možností a dějiny se tvoří jako nezamýšlený důsledek našeho jednání.

Sociální struktura v Československu byla zásadně ovlivněna sovětizací, která nejen vytvořila vnější podmínky, ale nabídla i úspěšné vzorce chování. Pokud chceme rozumět procesům, které vedly k vytvoření strategických skupin, musíme se obrátit na klasicickou zemi společností sovětského typu - na bývalý Sovětský svaz, kde vývoj probíhal ve větší časové hloubce a má charakter imanentního vývoje.

Je známým faktem, že ve společnostech sovětského typu panovala byrokracie. Proto byl západními levicovými kritiky socialismus označován nálepkou byrokratický, aby byl odlišen od jakéhosi autentického socialismu, který by se obešel bez byrokracie (srv. [Ahlberg 1979: 97]). Ale byla sovětská byrokracie skutečně byrokracií? Nechceme-li, aby pojem byrokracie sloužil k označení

čehokoliv, co má něco společného se státní správou, navíc s negativní konotací, která se projevuje nejvíce ve slovech byrokrat, byrokratismus, musíme stanovit podmínky, za nichž byrokratická správa může vůbec vzniknout, a určit její charakter.

V západní tradici je byrokracie spojená se vznikem absolutistického státu a jeho orgánů, které postupně přebírají politickou moc a vyvlastňují stavovskou společnost. Ve Weberově smyslu je byrokracie ztělesněním racionality moderního státu. Předpokladem je oddělení hospodářství od státu a oddělení byrokracie od apropričních šancí [Weber 1980] a oddělení společnosti a státu. Nejde nyní o to, do jaké míry Weberovo pojetí byrokracie odpovídá realitě. Jde o to, že v zemích, kde byrokratizace není spojena s oddělováním jednotlivých subsystémů, je situace podstatně jiná, že v nich chybějí jakékoliv předpoklady k vytvoření tohoto typu státní správy. Přesto, nebo snad právě proto, v nich existují silně rozvětvené "byrokratické" aparáty.

Už Hannah Arendtová varovala před povrchním srovnáním správního aparátu západních zemí s byrokratickým panstvím. Důležitý rozdíl mezi západním ústavním státem a Ruskem spočíval v roli sovětské byrokracie, která se zde přímo podílela na vládě a měla absolutní moc, neomezenou ani parlamentem, ani vůlí obyvatelstva [Arendt 1986: 391]. Specifický charakter byrokracie společností sovětského typu nevyplyvá pouze z její početnosti, ale především z její odlišné sociální funkce. A nebudeme daleko od pravdy, jestliže kořeny odlišnosti budeme hledat v ruských dějinách.

Kontroverze o charakter sovětské společnosti jako dědice nebo oběti marxismu, evokovaná naposled Bělohradským [Bělohradský 1992: 50], přehlíží možnost, že k vytvoření společnosti sovětského typu byly potřebné minimálně dvě podmínky: marxistický mýtus možnosti vědomé konstrukce společenských vztahů a specifický charakter ruské společnosti, na níž byl tento pokus vykonán. Není sice vyloučeno, že by komunistická myšlenka, uplatněná v libovolné společnosti, nevedla k nějaké odrůdě totalitarismu, ale vytvoření společnosti sovětského typu má jako předpoklad ruskou společnost. Revoluce 1917 není něčím, co se dostalo do Ruska zvnějšku, ale vyrostlo z jeho vnitřních podmínek.

Otázku kontinuity ruských dějin lze řešit pouze interpretací a hodnocením historických faktů, a nikoli na základě postojů. Pokusme se nyní odpovědět na otázku, zda a do jaké míry má zvláštní vývoj Ruska rozhodující vliv na formování společností sovětského typu. Nejblíže našemu pohledu jsou analýzy vztahu mezi tradiční agrární společností a státním aparátem. Podmínkou pro úspěšnou interpretaci je odpoutat se od sugestivního západního vývojového schématu a poznat autochtonní procesy, které vedly k vytvoření a rozvoji byrokracie, její techniky kooptace členů, způsobu práce, vzorce chování a reakci na sociální a ekonomické změny 2. poloviny 19. stol. Pomocí takovéto analýzy lze přispět k vysvětlení, jak se ruskému státnímu aparátu podařilo vymanit se ze závislosti na vládnoucích třídách společnosti a formulovat a prosadit své vlastní cíle. V návaznosti lze zkoumat míru, v které tyto vzorce chování přežily rok 1917 a podmínky, v nichž se mohly nadále uplatnit. Bohužel takto položená otázka nebyla

ještě dostatečně zkoumána [HGR III 1983: 70], takže se musíme omezit na několik klíčových bodů, které mohly hrát ve vývoji důležitou roli.

3. Cesta ke vzniku strategických skupin

Dějiny ruského samoděržaví od Petra I. až do revoluce 1917 jsou dějinami rozvoje a zakotvení byrokratického mocenského aparátu v ruské agrární společnosti. Stejně jako v jiných zemích, jsou počátky byrokracie v Rusku úzce spjaty s potřebou zajistit financování vojska. V ruské agrární společnosti byla ale efektivnost státní správy až do reformy Alexandra II. velmi nízká; převládala korupce, neformální praktiky a nepřímá forma panství. Subalterní úředníci, kteří neuměli často ani číst, ani psát, si počínali jako provinční despotové [Hildemeier 1989: 47]. Ale ani reformy nedokázaly tuto situaci podstatně změnit. V Rusku neexistovala občanská společnost, společnost se formuje jako produkt státu cestou byrokratických nařízení [Geyer 1975: 20n]. Slabost společnosti vůči státu dovolila byrokratické mocenské správě dále se rozvíjet, byrokratická tendence dokonce zesílila, protože politicky schopní zástupci společnosti podlehli tendenci, jednat prostřednictvím byrokracie nebo jí byli absorbováni. Proces modernizace přispěl sice k zefektivnění byrokracie, i když právě u nižších úředníků, a nejen u nich, kvetla i nadále korupce a bez příslušného úplatku se neobešel žádný jejich výkon [Hildemeier 1989: 48]. Navíc obrana samoděržaví proti nově vzniklým hnutím (revoluční inteligence, rolnické nepokoje a stávkový dělnictvo) vede znovu k zesílení byrokratického vlivu. Na konci 19. století zůstalo Rusko úřednickým státem, kde je špatně placená byrokracie nucená si přivydělávat braním úplatků a kde není princip legality závazným pravidlem.

Byla revoluce 1917 přelomem, nebo ne? Nemusí nás zajímat celý komplex otázek s ní spojených, z našeho hlediska je relevantní pouze role byrokracie. Aniž bychom se zde pouštěli do historické kontroverze, můžeme konstatovat, že to, co v porevoluční státní správě bylo nové, bylo brzo zatlačeno do pozadí. Ať už byly okolnosti, za nichž k byrokratizaci nového režimu dochází, jakékoli, hrály zde tradiční vzorce chování rozhořující roli. Z historické perspektivy lze rozeznat několik momentů, které podpořily tento proces.

Byrokratizace byla nepochybně umožněna dvojznačnou politikou bolševiků vůči NEPu. Ústupky na ekonomickém poli (znovuzavedení peněz, povolení soukromého hospodářství a deregulování obchodu) byly kompenzovány koncentrací centrální moci ve sféře politiky. V roce 1921 byl rozšířen centrální aparát strany a jeho účinnost byla zesílena. Na všech úrovních byl volební princip při výběru do stranických orgánů nahrazen jmenováním z centra. Zdokonalení tohoto systému vedlo postupně k vytvoření nomenklaturní praxe. Vznikají možnosti nových kariér, objevuje se kariérismus jako sociální jev apod. Spojení růstu aparátu s růstem strany a s růstem vlivu strany na řízení státu vede k růstu moci příslušníků stranického aparátu. Pro další vývoj hrála významnou roli i nezkušenost; nová generace funkcionářů, která radikálně změnila prostředí, na něž byla zvyklá, byla znejistěna hospodářskou krizí a vnitrostranickými boji. V rozhodujících chvílích, zejména nezvládli-li situaci, použili opět staré úřednické praktiky, které jim navíc přinášely osobní prospěch.

Dalším hybným momentem bylo využívání předrevolučních specialistů na výstavbu nové společnosti. Ještě v polovině 20. let pracuje ve státním aparátu kolem 2 mil. předrevolučních úředníků. Kombinace arogance a úplatkářství a vysoké platy ve státní službě vytvářejí napjatou situaci, protože vzniká dojem, že se oproti předrevolučním časům nic nezměnilo. Také dělníci jmenovaní do nových odpovědných míst jsou náchylní ke kariérismu [HGR III 1983: 688]. Pokusy o kontrolu situace nepřinesly zlepšení. Na jedné straně se noví příslušníci aparátu strany nechávají ovlivnit životním způsobem a rolovým chováním starých elit, na druhé straně se neefektivně snaží tyto elity kontrolovat. To vede ke zdvojení byrokratických struktur. Vedle "fungujícího" státního aparátu existuje "kontrolní" stranický aparát, který sám sebe chápe jako vládu.

V tomto vývoji lze vidět zárodky toho, co bude později označováno jako stalinismus. Stalin, který se roku 1922 stal generálním tajemníkem strany, měl možnost provádět takovou personální politiku, která mu umožňovala získat výhodné výchozí pozice v boji o moc. Stalinismus byl dlouhá léta nazírán jako pouhá odrůda totalitarismu. Převaha politologických studií nad historickými a sociálně historickými pracemi dala vzniknout ne zcela správnému obrazu Stalinovy epochy, v níž stojí proti sobě aktivní stát a pasivní společnost. "Společnost je často v pracích sovětologů viděna jako nediferencovaný celek, protože vnitřní sociální vztahy a procesy mají pro model totalitarismu malý význam." [Fitzpatrick 1986: 359]. Modelové předpoklady, jako je pro H. Arendtovou atomizovaná pasivní masa [Arendt 1986], nebo Friedrichova totalitní strana [Friedrich, Brzezinski 1965] se při detailním historickém studiu ukazují jako přinejmenším nepřesné. Stalinismus je mnohem více výsledkem boje o moc než hotovým prosazeným projektem vytváření budoucnosti. Abychom lépe pochopili jeho charakter, musíme znát tehdejší situaci v Sovětském svazu, především na vesnici.

Postavení státní správy na vesnici bylo až do konce 20. let nevýrazné. Vesnická společenství, obštiny, disponovaly díky možnosti tržního hospodářství podstatně většími finančními prostředky než vesnické sověty a jednotný správní systém s jasnými kompetencemi a schopností se prosadit nebyl až na malé výjimky vytvořen nikde. Na schopnost prosadit svá rozhodnutí jsou však vázány apropriační šance příslušníků státních orgánů.

V periodě tzv. válečného komunismu (a pravděpodobně od začátku války) vzniká nezávislý hospodářský oběh, na němž se podílí jak drobný průmysl ve městech, tak i zemědělská produkce. Na genezi této pro Sovětský svaz tak typické stínové ekonomiky se původně podílejí nejen ty skupiny, které byly novou vládou znevýhodněny, ale i oportunisté v jejích službách a v neposlední řadě i dělníci, kteří se jinak nemohli uživit. Hospodářství sovětského Ruska se začíná dělit na legální "naturální" a ilegální "subsidiární" a "tržní" ekonomiku. Stínová ekonomika plní ve společnostech sovětského typu dvojí roli; zatímco je pro jedny nezbytnou nutností, stává se pro druhé zdrojem moci a apropriačních šancí. Tuto ve zmatcích občanské války vzniklou strukturu si podrží po celou dobu existence sovětské společnosti a v současnosti ovlivňuje ekonomickou reformu.

Změna kursu hospodářské politiky zavedením NEPu v roce 1921 proměnila černý trh v legální. NEP je dobou, v níž se daří spekulaci, dobou, která přináší

možnosti rychlého obohacení, ale i dobou, kdy se společnost alespoň částečně osamostatňuje od státu. Zvláště na vesnici, ale i ve městech vzniká nová horní vrstva [Lorenz 1981: 127n]. Ne všichni komunisté jsou schopni se s těmito změnami smířit [Meyer 1974: 126n]. Mnoho z nich bylo jistě přesvědčených přívrženců socialismu, kteří se nedovedli vyrovnat se znovuzavedením "kapitalistických" prvků, ale nemálo jich litovalo ztráty moci, jak svědčí pro testy lokálních orgánů státní správy [tamtéž, 125].

Během 20. let vznikla v Sovětském svazu skupina osob, která pracovala převážně ve stranickém byrokratickém aparátu, měla politickou moc, ale nemohla ji využít k vlastnímu prospěchu. Komunistická strana žila i v údobí NEPu v materiálním stavu válečného komunismu. Existovalo tzv. stranické maximum, podle něhož mohl příslušník stranického aparátu vydělat max. 200 rublů (a pokud byl zaměstnán v hospodářské oblasti max. 360 rublů), zatímco odborníci-nestraníci dostávali 1000 i více rublů a na volném trhu v rámci NEPu bylo možné vydělat ještě mnohem víc. Čím úspěšnější byl NEP, tím strměji se otevírá propast mezi apropriacními šancemi stranické byrokracie a bohatstvím rezultujícím z hospodářské činnosti.

Snaha stranického aparátu změnit tuto nevýhodnou situaci ho proměňuje z kvazi-skupiny na skupinu strategickou. Tendence uplatnit politickou moc pro zajištění strategických zdrojů byla největší právě v řadách lokálních orgánů a nižších stranických úředníků, kteří se rekrutovali z nových, po revoluci do strany vstoupivších členů. Tato skupina měla v boji o revenue 3 konkurenty: tzv. "buržoazní" specialisty, kteří ovládali klíčové pozice v hospodářství, tzv. "NEPmany", kteří bohatli aktivitami na volném trhu, a konečně i starou gardu Leninových spolubojovníků, která bezprostředně po revoluci obsadila nejvyšší místa ve státním a stranickém aparátu. Sovětské dějiny od konce 20. do konce 30. let jsou procesem postupného vyřazování této konkurence.

Nejprve byl zahájen útok proti buržoazním specialistům. V souvislosti s šachtinským procesem (18. 5. - 5. 7. 1928) byli postupně vytlačeni ze svých pozic. V této aféře šlo v podstatě o zesílení vlivu politicky legitimovaného aparátu na úkor odborníků v hospodářství a o formování nové horní vrstvy. Zanedbatelná není ani snaha kanalizovat rostoucí nespokojenost obyvatelstva prezentováním zdánlivých sabotérů z řad odborníků, zvláště když tito měli nepoměrně vyšší životní standard. Výsledkem celé aféry bylo, že ekonomická racionalita hrála v následující etapě oproti politicky motivovaným rozhodnutím podřízenou roli [Schröder 1988: 38n].

Už dříve, než došlo ke kolektivizaci zemědělství, byla systematicky decimovaná majetná vrstva na venkově a omezovány možnosti trhu [Lorenz 1981: 174n]. Vlastní kolektivizace vyřadila a neuvěřitelně brutálním způsobem zbavila nezávislosti poslední autonomní vrstvu v sovětské společnosti. Je nepochybné, že problémy spojené s NEPem byly nemalé, ale její politika oživení dynamické ekonomické rovnováhy byla v podstatě úspěšná. Obtíže na konci 20. let nebyly nové a doposud se vždy řešily v rámci NEPu. Nic nebránilo tomu, aby se pokračovalo v této praxi tržního hospodářství. Kolektivizace zemědělství byla však opatřeními, které zruinovalo ruskou vesnici tak, že následky jsou patrné dodneška.

Znovu, stejně jako v šachtinské aféře, zvítězila mocenská logika nad ekonomickou racionalitou a ruská vesnice byla začleněna do byrokratického plánovacího systému. Že přitom nešlo pouze o ideologické důvody, ale především o apropriční šance byrokracie, vyplývá z mnohých svědectví té doby [Šubkin 1989].

Koordinace lidské činnosti v komplexních společnostech, zvláště pak její nejdůležitější části - produkce a reprodukce života, se nemůže spoléhat na osobní kontakty, musí být nějakým způsobem zprostředkována. Dějiny moderních společností znají pouze dva takové způsoby - trh a plán. Vyjdeme-li ze zjednodušené dichotomie mezi trhem a plánem a představíme-li si trh a plán nikoli jako ekonomické, ale jako společenské kategorie, mají oba dvojí funkci. Jsou především instancí koordinace společenské práce a rozdělování, a v tomto smyslu místem, které zhodnocuje informace.

Pro sociologii o to důležitější je druhá funkce obou kategorií. Jsou instancemi, které zprostředkují šance k ovládnutí, neboli jsou místem, kde se vytváří nebo jímž je zprostředkována moc. To zahrnuje šance k životnímu způsobu, sociální mobilitu, ale i možnost přivlastňování. Ani tržní ani plánované hospodářství není vůči moci neutrální a modifikují podstatně apropriční šance společenských subjektů. Mluvíme-li o plánu, dopouštíme se vědomě určité nepřesnosti. Ve skutečnosti nešlo o plánované hospodářství v tom smyslu, jak ho známe ze socialistických teorií. Přesnějším termínem by byla redistributivní nebo byrokraticky řízená ekonomie. Kolektivizace ruského zemědělství byla přechodem z tržního na plánovité hospodářství. Zároveň byla vítězstvím v boji o strategické zdroje a změnila radikálně apropriční šance jednotlivých strategických skupin. Společnost sovětského typu neboli byrokratický socialismus byl jen nezamýšleným důsledkem tohoto boje, výsledkem úspěšného pokusu určité strategické skupiny, jejíž sociální situace byla labilní, si rozšířením moci zajistit svou pozici.

Cestou vyřazení konkurence se ve 30. letech s konečnou platností vytvořil byrokratický režim a "stát rozšířil podstatně své panství převzetím nových ekonomických funkcí" [Lorenz 1981: 183]. Postup stranické byrokracie v šachtinské aféře a ve zničení NEPu byl přechodem od čistě "funkčního" ke strategickému jednání. Kontrola strategických zdrojů byla uskutečněna pomocí "lidového vlastnictví", tj. pomocí všezahrnující kontroly objektivních zdrojů [Evers, Schiel 1988: 115].

Poslední dějství dramatu boje byrokracie o úplnou kontrolu moci byly moskevské procesy v letech 1936-1938. V nich byla zlikvidována poslední konkurenční skupina profesionálních revolucionářů ještě z doby před revolucí, tzv. Leninova garda, která ovládala nejvyšší posty ve státě [Voslenski 1980: 149n].

4. Strategické skupiny a sociální struktura

Touto cestou se v Sovětském svazu a pod jeho vlivem ve všech ostatních socialistických zemích v průběhu jejich vývoje rychleji nebo pomaleji, ale na konci se stejným výsledkem, vyvinula specifická vrstva, která si prostřednictvím státního vlastnictví výrobních prostředků - a díky dispozičnímu právu s tímto vlastnictvím - jeho rozdělováním a hlavně přerozdělováním zajistila své panství a materiální bohatství. Zdánlivě nepřehledný konglomerát různých privilegií (veřejných a

hlavně neveřejných), korupce, stínové ekonomiky apod. se stane velice přehledným, přestaneme-li se na něj dívat jako na úchylku od normálního vývoje, nýbrž na logický proces stratifikace společnosti, na vytváření společnosti nového, sovětského typu a na zrod nové vládnoucí vrstvy.

Zkoumáním formální stratifikace lze proto jen velmi nepřesně zachytit skutečnou diferenciaci sociální struktury. Zdánlivá destratifikace je jen vnějším doprovodným zjevem formování nových strategických skupin. Byl to samozřejmě jev chtěný a všestranně podporovaný, protože svojí ideologií rovnostářství kryl a zaštiťoval skutečnou redistribuci a její nositele.

Ukázali jsme, jak se strategické skupiny formovaly při pokusu monopolizovat pro sebe strategické zdroje v distribuci národního důchodu. Logicky se vytvořila vrstva, která se - při předpokladu státního vlastnictví - prostřednictvím přístupu ke klíčovým pozicím dostala k bohatství. Např. v Československu nastala tato situace objektivně po roce 1948, aniž si to její účastníci od začátku nutně museli uvědomovat. K radikální změně došlo po roce 1968, kdy byla poodkryta ideologická rouška a každému bylo jasné, jaké výhody nabízí participace na moci, jaké výhody (a rizika) činnost ve stínové ekonomii.

V Sovětském svazu se v průběhu posledních 60 let vyvinula sociální vrstva, která má specifický skupinový charakter, privilegovaný životní způsob a v nemalém rozsahu je příslušnost k ní dědičná. Tato skupina má neomezené šance apropriace, které vznikají jednak z dispozičního práva v různých oborech řízení, a jednak jsou sankcionovány v privilegiích pocházejících z příslušnosti k elitě (formálně sankcionována jako nomenklatura). Nejpozději v 60. a 70. letech byla mocenská elita natolik stabilizována, že lze bez obav o ní mluvit jako o třídě.

Tyto šance jsou dány už z titulu státního vlastnictví. Státní vlastnictví je velmi manipulovatelný systém, který se snadno pomocí dispozičního práva "v zájmu lidu" mění v osobní zneužití. V redistributivním charakteru "plánované" ekonomiky, který měl snad původně sloužit k racionální alokaci zdrojů a k nivelizaci životní úrovně, byl velmi brzy odhalen mocenský prostředek. V přerozdělování byla vytvořena nová stratifikace společnosti s novou nerovností moci a bohatství. Společenské bohatství je předpokladem pro strategické jednání několika strategických skupin, jež monopolizaci těchto zdrojů využívají ke zvýšení svých apropričních šancí.

Byrokracie, která zaujala všeobecný zájem a uzurpovala klíčové pozice ve státní správě, je - opět za předpokladu státního vlastnictví - v podstatě založena na meritokratickém principu. Proto nelze mluvit o konfliktu, ale o symbióze meritokratické a rovnostářsko-byrokratické distribuce. Velká část byrokracie odvozuje svůj nárok na větší část národního důchodu právě z práce pro všeobecný zájem. Co odlišuje byrokracii sovětského typu od západních společností, je přímé spojení veřejných úkolů a osobních zájmů. Ani úřad, tj. úkoly v reprodukci, ani vlastnictví, tj. přivlastnění prostředků pro vlastní prospěch, nehrají samy o sobě žádnou roli. Panující třída je proto panující třídou, protože aktivně (záměrně) obsadila rozhodující roli v reprodukci společnosti. Může být nazvána "veřejnou třídou", protože její panství je založeno na administrativních funkcích.

Její původní legitimita se vytrácí v důsledku zjevného osobního obohacování a úplatnosti a je postupně nahrazována korumpováním společnosti ve velkém stylu. Postupná ztráta legitimního panství souvisí s neschopností zvládnout přechod od extenzivního k intenzivnímu - nebo podle Kornaie od násilného, prudkého k harmonickému - růstu [Kornai 1990: 139]. Symbióza byrokratické a meritokratické stratifikace není specifikem Československa, nýbrž je obsažena v základě všech společností sovětského typu. U nás má, vzhledem k vyspělosti na začátku sovětizace, svá specifika, ale i zde nejde rozhodně o konflikt tradice výkonové společnosti s bolševismem.

V tzv. socialismu byl sice formálně regulován vzestup na všechny pozice, které zajišťovaly podíl na moci, ale tyto pozice samy neumožňovaly žádné výjimečné šance ke zbohatnutí. Jediná možnost, jak bylo lze proměnit moc v peníze, byla v korupci, v podílu na černém trhu apod. Vznikl tak sankcionovaný systém neregulárních možností, který stratifikoval společnost. Protože byl tento systém vázán na neformální (nelegální) pravidla, nebyl dodnes narušen.

Tento systém vytvořil komplikovanou strukturu společnosti, jejímž typickým rysem je dynamický, procesní charakter a labilita. Strategické zdroje jsou krystalizačním bodem, kolem nichž vzniká postupně snahou o jejich monopolizaci několik strategických skupin. Obtížné je rozpoznání strategických skupin uvnitř nomenklatury samé. Brání tomu dynamický charakter. Pro předběžnou představu lze převzít její formální dělení na vysokou stranickou a státní byrokracii s jejími privilegii a nižší stranickou byrokracii na úrovni krajů, okresů, vedení továren a organizací atd. Rozdíl mezi oběma skupinami spočívá v rozdílném vztahu mezi mocí a možnostmi přivlastňování. Zatímco si politická elita sama udělovala všemožná privilegia, která odpovídala jejímu statusu, musela nižší byrokracie svou prakticky neomezenou moc prodávat, jestliže chtěla těžit ze svého panství. K tomu bylo nutno splnit několik podmínek, jako je určité nezbytné bohatství a určitá životní úroveň. Proto se korupce projevuje výrazně v pozdějších fázích vývoje společnosti sovětského typu. V určitém smyslu jsou korupce a stínová ekonomika symptomatické pro etapu hospodářských reforem, jak ukázal Heberer na příkladu Číny [Heberer 1991].

Na druhé straně je toto dělení příliš formální, rozdíly v apropiačních možnostech jsou založeny na rozdílných možnostech (schopnostech) si už ve starém typu společnosti zajistit strategicky výhodné pozice pro etapu transformace. Tyto rozdíly se nevytvářely podél formálních kritérií uvnitř nomenklatury, čímž se tato liší od hierarchicky organizované byrokracie Weberovského typu. Skupina, která je součástí mocenské struktury, ale zároveň získala schopnost podržet svůj strategický charakter i za změněných podmínek, je důležitá, protože přispěla ke ztrátě legitimacy moci a ke zhroucení sovětského modelu společnosti.

Podstatným faktem je, že neexistuje úměrná závislost mezi mocí a privilegii. To, co tvořilo páteř společností sovětského typu, byly státní a stranické orgány na nižší úrovni. Jejich takřka neomezená moc, jak ji popisuje např. Simis [Simis 1982], byla v příkrém protikladu s jejich legálními příjmy. Tato situace sama stačila k tomu, aby vznikla nová strategická skupina, označovaná "nouveaux riches", jako strana platících, i když to samozřejmě nebyla podmínka jediná.

Skupina tzv. "nouveaux riches" participovala na rozsáhlé redistribuci společenského bohatství, jejíž hospodářská moc byla zakotvena ve stínové ekonomice a legitimita nahrazena systémem úplatků. "Nouveaux riches" se chovali jako strategická skupina. Založili svou moc na monopolizaci klíčových pozic ve službách a obchodu, na korupci nižších stupňů nomenklatury, ale i na malé citlivosti v otázkách práva a spravedlnosti. Jejím nejvýznamnějším znakem není její bohatství (i když často obrovské), nýbrž ilegální charakter činnosti. Souvisí to s anonymitou státního vlastnictví a s nedostatkovou ekonomikou, kde se v distribuci zboží a služeb objevila možnost využít je jako strategické zdroje. Životaschopnost stínové ekonomiky v zemích sovětského typu není pouze důkazem šikovnosti obyvatelstva, ale i skutečnosti, že se zde jedná o procesy, které jsou rozhodující pro stratifikaci společnosti.

"Nouveaux riches" těžili sice z redistributivního hospodářského systému, ale jejich možnosti byly omezené. Za prvé jim chyběl přístup k moci, která nabízela ještě větší apropriací možnosti, a za druhé byli závislí od libovůle politické elity. Byli sice silní jako skupina, ale ilegální charakter jejich příjmů vytvářel pro ně nejisté postavení jako subjektů. Vzniká tlak společenské struktury směrem ke změně, k hospodářské reformě. Největším problémem této skupiny je její nedostatečná legitimita uvnitř "socialistického" společenského systému, a proto vidí svou šanci v přechodu na tržní ekonomiku. Tento fakt je podstatný pro dynamiku sociální struktury.

Druhou cestou, která částečně řešila rozpor mezi hospodářskou a politickou mocí, je hybridizace strategických skupin. Vzájemná závislost nomenklatury a "nouveaux riches" postupem času mění svůj charakter: z obou skupin vzniká nová strategická skupina, ne nepodobná mafii, která má obojí jak moc, tak peníze. Tento proces bylo možné pozorovat v Sovětském svazu poměrně dlouho a není ani v Československu produktem polistopadového vývoje. Nové strategické skupině chyběly pouze legitimita a možnost použít nashromážděné bohatství jako produktivní kapitál. I to vede k tlaku na změnu hospodářské politiky.

Všeobecná korupce a stínová ekonomika jsou podstatným, ale často zapomínaným rysem společností sovětského typu. Bez tohoto fenoménu by se byrokratický systém panství zhroutil. Korupce byla nejen produktem, ale i podmínkou jeho existence. V nové situaci působí i přes rozbití formální struktury nadále přežívající neformální vazby, které kombinací starých stereotypů a nových podmínek určují chování lidí. Stratifikace společnosti, vzniklá v neformálním sektoru ještě společností sovětského typu, působí nadále i přes všechny změny.

Nová ekonomická elita vzniká z částí tzv. starých struktur a z dosud difúzní skupiny "nouveaux riches". Proti (vedle) ní stojí jiná skupina, již můžeme označit za potenciální výkonovou elitu. Vztah obou elit lze popsat jako mocenský zápas o nejlepší výchozí pozice v boji o kontrolu reventuů.

To vše probíhá v situaci, kdy se rozplynula regulativní moc společenských norem, v situaci narušeného společenského řádu. Staré normy ztratily povahu sociálního faktu, nové normy neexistují a nejsou ani v obrysech viditelné [Kabele 1992: 15]. V takové situaci je prakticky vše dovoleno, vznikají strategie přežití, jsou

fixovány úspěchem. Chybí pravidla hry, mantinely, v nichž by konflikty strategických skupin probíhaly. Velkolepým rozkrádáním státního majetku vznikají nové možnosti ke zneužívání moci, nové apropriační šance, nové strategické zdroje a s nimi i nové strategické skupiny. To vede ke ztrátě důvěry v reformy a k eskalaci konfliktů, které jsou ve stabilizovaných společnostech kanalizovány a ritualizovány.

5. Závěrem

Složení nové elity narušuje křehký sociální konsensus. Už v 19. století věděl Tocqueville, že pro společnost není ani tak nebezpečné, když je její elita korupční, jako fakt, že je možné se díky korupci elitou stát [Tocqueville 1992: 167]. Zde vidím klíčový problém hospodářských reforem, který, hledíme-li na ně pouze z hospodářského hlediska, musí nutně uniknout pozornosti. Privatizace sankcionuje tzv. "špinavé" peníze, tj. zdroje z ilegální činnosti a korupce v minulém systému. Hospodářská reforma se dokonce nedotýká ani mnoha původních reventů. Je v podstatě irelevantní, do jaké míry korupce skutečně představuje mobilní kanál, jestliže je o tom společnost přesvědčená. Vzniká dojem, že hospodářská reforma je nespravedlivá. Kořeny tohoto přesvědčení lze hledat v charakteru před i polistopadové společnosti a v charakteru společností sovětského typu vůbec.

IVO BAYER vystudoval sociologii v Praze a po svém odchodu do Německa pokračoval ve studiu sociologie, politologie a novodobých dějin v Münsteru. Nyní je stipendistou na Westfälische - Wilhelms - Universität, kde je jeho hlavním oborem zájmu transformace společností sovětského typu. Přednáší na katedře sociologie fakulty sociálních věd UK v Praze politickou sociologii. Zabývá se teoretickou sociologií, sociologií politiky, zvláště byrokracií, korupcí, volebními systémy.

Literatura

- Ahlberg, R. 1979. *Sozialismus zwischen Ideologie und Wirklichkeit. Die marxistische Systemkritik seit Leo Trotzki*. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz: Kohlhammer.
- Arendt, H. 1986. *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Evers, H.-D., T. Schiel 1988. *Strategische Gruppen. Vergleichende Studien zu Staat, Bürokratie und Klassenbildung in der Dritten Welt*. Berlin: Reimer.
- Fitzpatrick, S. 1986. "New Perspectives on Stalinism." In *Russian Review* 1986, s. 357-373.
- Friedrich, C. J., Z. Brzezinski 1965. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. 2nd rev. ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geyer, D. 1975. "'Gesellschaft' als staatliche Veranstaltung." In *Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland*. Köln: Kiepenheuer u. Witsch.
- Haller, M. 1983. *Theorie der Klassenbildung und sozialen Schichtung*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag.
- Heberer, T. 1991. *Korruption in China. Analyse eines politischen, ökonomischen und sozialen Problem*. Opladen: Westdeutsche Verlag.
- HGR III 1983. *Handbuch der Geschichte Russlands*. Hrsg. G. Schramm. Bd. III. Stuttgart: Hiersemann.